

Interventie

Juf, doet u ook aan seks?

Samenvatting

Doelgroep

"Juf, doet u ook aan seks?" richt zich op twee intermediaire doelgroepen. Het lespakket is gericht op aankomende leerkrachten basisonderwijs, die opgeleid worden op de pabo. De tweede intermediaire doelgroep zijn pabo-docenten die met het lespakket aan de slag gaan.

De uiteindelijke doelgroep is kinderen op de basisschool (4-12 jaar).

Doel

Het hoofddoel is om aankomende leraren in het basisonderwijs zodanig toe te rusten dat zij in hun toekomstige vak als leerkracht kinderen binnen het primaire onderwijs kunnen begeleiden bij hun seksuele en relationele ontwikkeling. Met als einddoel om kinderen in het primair onderwijs te ondersteunen bij een gezonde seksuele en relationele ontwikkeling.

Aanpak

Het lespakket "Juf, doet u ook aan seks?" bestaat uit de vijf modules: De integere leerkracht (1), Situaties in de klas (2), Relationele en seksuele vorming: lesgeven (3), Afstemming met het team en de omgeving (4) en Omgaan met ouders (5). Alle modules kennen dezelfde opbouw volgens de format van probleemgestuurd onderwijs met diverse onderdelen en opdrachten. Per onderdeel kan de pabo-docent kiezen welke opdracht hij of zij met de klas gaat doen. Er kunnen meerdere lessen gevuld worden met een module van "Juf doet u ook aan seks?". Het is aan de pabo-docent, of aan de gezamenlijke docenten (vakgebied overstijgend), om aan de hand van de onderdelen en opdrachten een les of lessenserie samen te stellen.

Materiaal

Het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' is gratis te downloaden in de vorm van een handleiding via de website www.seksuelevorming.nl. Deze handleiding bevat een introductie over het lespakket waarna de vijf modules en de bijbehorende werkvormen uitvoerig worden beschreven. Alle opdrachten, uitleg en tips om het lespakket uit te voeren zijn overzichtelijk weergegeven in de handleiding.

Onderbouwing

In het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' worden verschillende factoren aangepakt die maken dat (aankomende) leerkrachten niet goed met seksuele en relationele vorming uit de voeten kunnen.

Hierbij staat de actieve aanpak vanuit het probleem gestuurd leren centraal. Er wordt gebruik gemaakt van de elementen uit probleem gestuurd leren: probleem als uitgangspunt, werken in kleine groepen, docent als procesbegeleider, actieve aanpak en zelfstudie, om de kennis, vaardigheden en zelf-effectiviteit van studenten te vergroten. Daarnaast wordt met deze aanpak ook gewerkt aan de taakopvatting en attitude van de aankomende leerkracht zodat deze meer oog heeft voor de rol die een leraar speelt bij het begeleiden van de relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen in een veilig schoolklimaat.

Onderzoek

Uit een gebruikers- en procesonderzoek blijkt dat het lespakket door zowel docenten als studenten positief wordt beoordeeld. Het is duidelijk, concreet en sluit goed aan bij de lespraktijk. Docenten gebruiken verschillende onderdelen van diverse modules om zelf een les of lessenserie samen te stellen.

Voor de inbedding komen als relevante factoren naar voren: het waarborgen van voldoende prioriteit/tijd, het toekennen van studiepunten, de rol van koplopers en hun overdracht naar anderen en de borging in beleid. Deze ingrediënten zijn nodig om RVS structureel een plek te geven binnen het onderwijs op de pabo's. (Dalmijn, Cense & Maris, 2014).

Erkenning

Erkend door

Deelcommissie jeugdgezondheidszorg, preventie en gezondheidsbevordering d.d 11-12-2014

Oordeel: Goed onderbouwd

Toelichting:

Juf, doet u ook aan seks? is een nuttige interventie voor aankomende leerkrachten omdat er vaak handelingsverlegenheid is als het gaat om het onderwerp seks. De onderbouwing richt zich op een probleemgestuurde aanpak en is helder beschreven.

1. Probleemomschrijving

1.1 Probleem

Al hoewel ouders de primaire opvoeder zijn van kinderen, krijgt niet elk kind een adequate seksuele opvoeding. Veel ouders zijn zelf niet voorgelicht, ervaren handelingsverlegenheid of missen de kennis en vaardigheden om hun kinderen seksueel op te voeden. Als seksuele voorlichting plaatsvindt dan beperkt zich dit meestal tot de biologische en technische aspecten van seksualiteit. Aan de relationele en emotionele kanten van seksualiteit alsook uiting leren geven aan wensen en grenzen wordt in de opvoedingsrelatie nog weinig aandacht besteed (De Graaf, 2009). De voorlichting vindt in de praktijk pas plaats als de kinderen in de puberteit zijn. In deze fase maken kinderen zich juist los van ouders en treden gevoelens van schaamte op als er gepraat wordt over seksualiteit. Reden om in een vroeger stadium aandacht aan seksualiteit te besteden. Niet alleen door ouders maar ook door professionele opvoeders binnen onderwijs.

In het basisonderwijs krijgt relationele en seksuele vorming de laatste jaren meer voet aan de grond. Sinds 2012 is het thema relationele en seksuele vorming opgenomen in de kerndoelen voor het basisonderwijs. Echter een groot deel van de leerkrachten voelt zich niet voldoende toegerust om het onderwerp met kinderen bespreekbaar te maken, is niet op de hoogte van de seksuele ontwikkeling van kinderen en weet niet adequaat te reageren op vragen van kinderen op lastige situaties in de klas (Delfos, 2004; Zwiép, 2008). Gezien de groeiende rol van onderwijs in het begeleiden van kinderen in hun relationele en seksuele ontwikkeling, wordt de slagvaardigheid van docenten om dit bespreekbaar te maken belangrijker.

Het is van belang om aankomende leerkrachten beter toe te rusten om op de basisschool aan de slag te gaan met het thema relationele en seksuele vorming. De pabo's besteden in het onderwijs weliswaar aandacht aan een veilig leerklimaat en de sociale emotionele ontwikkeling van kinderen maar de seksuele ontwikkeling en het belang en inhoud van de seksuele opvoeding aan jonge kinderen komt, zoals uit een bescheiden verkenning blijkt (Rutger Nisso Groep, 2009), nog nauwelijks aan bod. Een andere implicatie van een onvoldoende toerusting van leerkrachten op het onderwerp relaties en seks, is dat zij onvolledige informatie aan de kinderen mee geven. Zij kiezen die onderwerpen die zij wel durven en kunnen behandelen en zoeken hier uit verschillende bronnen materiaal bij (cherry picking) (Zijdeveld, 2011). Hierdoor blijven de lastige en belangrijke onderwerpen rondom relaties en seks onbesproken.

Een groot deel van de leerkrachten uit het basisonderwijs blijkt het gevoel te hebben over niet genoeg kennis en middelen te beschikken om kinderen te begeleiden bij hun relationele en seksuele ontwikkeling of het onderwerp seksualiteit te bespreken. Dit blijkt o.a. uit reacties en evaluaties van de Week van de Lentekriebels (van Dijk, Maris & van der Vlugt, 2010 & 2011; Goenee, Reitzema & van der Vlugt; 2012). Het ontbreekt aan een lesmethode om aankomende leerkrachten te leren hoe ze met dit thema aan de slag kunnen gaan. Docenten geven aan behoefte te hebben aan modulair onderwijs, met veel verschillende werkvormen, waarmee zij zelf een les relationele en seksuele vorming kunnen samenstellen (Rutgers WPF, 2011). Het gebrek aan een bruikbare methode maakt het voor pabo-docenten lastig om met het thema aan de slag te gaan (Zijdeveld, 2011) en zo aankomende leerkrachten toe te rusten kinderen te begeleiden in hun relationele en seksuele ontwikkeling. Hiertoe is het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' ontwikkeld.

1.2 Spreiding

Uit verschillende verkennende onderzoeken onder pabo's blijkt dat er tijdens de opleiding weinig aandacht aan relationele en seksuele vorming wordt besteedt. Het blijkt lastig voor pabo's om aankomende leerkrachten voldoende toe te rusten om relaties en seksualiteit in de klas te bespreken. Er is niet voldoende tijd en structuur om diverse aspecten van relationele en seksuele vorming te behandelen. Ook wordt er niet voldoende gewerkt aan het vergroten van die vaardigheden die nodig zijn om als leerkracht in de praktijk met het thema aan de slag te gaan.

De (aankomende) leerkrachten die het gevoel hebben niet voldoende toegerust te zijn om relaties en seksualiteit te bespreken op het primair onderwijs komen uit het hele land. Hierbij is geen onderscheid te maken tussen regio's, stad of platteland, religieuze of niet-religieuze scholen/ leerkrachten of leeftijd van de leerkracht. Zo blijkt uit de evaluaties van de Week van de Lentekriebels (van Dijk, Maris & van der Vlugt, 2010 & 2011; Goenee, Reitzema & van der Vlugt; 2012).

Uit de verkenning - voorafgaand aan de ontwikkeling van het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' - blijkt dat de meeste pabo-

docenten relationele en seksuele vorming geven binnen het vakgebied: natuuronderwijs, pedagogiek, oriëntatie op je zelf en de wereld en levensbeschouwing. Uit dezelfde verkenning blijkt dat bijvoorbeeld een docent natuuronderwijs zich vaker richt op de 'technische' kant (voortplanting) en minder op relationele vorming. Er bestaat dus wel een 'spreiding' tussen wat pabo-docenten van verschillende vakgebieden belangrijk vinden en waar zij les over geven. De invulling van het vak relationele en seksuele vorming is daardoor ook erg afhankelijk van de enthousiaste (pabo)docent en het vakgebied waarbinnen deze les valt. Een (vakgebied overstijgende) samenwerking tussen pabo-docenten is nog niet vanzelfsprekend (Rutgers WPF, 2011).

Uit onderzoek van Rutgers WPF blijkt bij een representatieve steekproef dat er op pabo's gemiddeld anderhalf tot twee uur aan relationele en seksuele vorming wordt besteed binnen de gehele opleiding. In zeldzame gevallen kunnen studenten voor dit onderwerp 1 studiepunten behalen (= 28 uur).

Tegelijkertijd zijn er weinig pabo's die helemaal geen aandacht aan het onderwerp besteden. De aandacht die aan het onderwerp wordt besteed, heeft echter vooral betrekking op de relationele vorming. De relationele vorming (omgaan met pesten, omgaan met orde in de klas, omgaan met ruzie etc.) krijgt tijdens de hele opleiding aandacht. De seksuele vorming komt weinig aan bod (Rutgers WPF, 2011).

Deze bevindingen worden ondersteund door onderzoek van Universiteit Utrecht in 2011. Uit interviews met 13 pabo's kwam naar voren dat er weinig tijd is binnen de lerarenopleiding voor relationele en seksuele vorming. Gedurende de hele opleiding wordt hier maximaal 6 uur aan besteed en maakt het vaak onderdeel uit van de lessen natuuronderwijs of gezond en redzaam gedrag (GRG). Er is geen module of structurele aanpak om met relationele en seksuele vorming aan de slag te gaan. Er zijn grote verschillen tussen pabo's in hoe zij de lessen indelen. Veelal wordt er gebruik gemaakt van boeken en losse literatuur. Er is niet genoeg tijd voor het thema om zowel de seksuele ontwikkeling van kinderen als het herkennen en voorkomen van ongewenst gedrag te behandelen tijdens de opleiding. Vaak wordt er dan maar een onderwerp behandeld in de lessen (Zijderveld, 2011).

1.3 Gevolgen

Doordat leraren onvoldoende zijn toegerust, zijn zij niet goed in staat om relationele en seksuele vorming te behandelen op de basisschool. Het onderwerp komt onvoldoende aan bod waardoor kinderen belangrijke kennis en vaardigheden mislopen. Dit heeft nu en later gevolgen voor de ontwikkeling en seksuele gezondheid van kinderen.

Als jonge kinderen niet adequaat worden begeleid bij hun relationele en seksuele ontwikkeling kan dit resulteren in ongezond en onveilig seksueel gedrag. Een gebrekkige ondersteuning kan bij kinderen resulteren in schuld- en schaamtegevoelens, verwarring en onzekerheid over de eigen seksuele (lichamelijke, emotionele en sociale) ontwikkeling, uitmonden in een laag seksueel zelfbeeld, een negatief lichaamsbeeld en minder seksueel plezier. Als kinderen onvoldoende begeleid worden bij hun seksuele ontwikkeling zullen zij er eerder verwrongen en seksestereotype denkbepelden op na houden, onvoldoende normbesef ontwikkelen over seksualiteit, minder vaardigheden ontwikkelen om eigen wensen en grenzen kenbaar te maken en deze te respecteren van anderen, minder genieten van seksueel contact en uiteindelijk meer risicogedrag vertonen (Nikken, 2002; Breeman, de Wit & Woertman, 2006).

Kinderen zijn vanaf jonge leeftijd met seksualiteit bezig en hebben veel vragen. Als vragen van kinderen worden genegeerd of niet adequaat kunnen worden beantwoord, kunnen kinderen schaamte onzekerheid en angst ervaren, minder plezier ervaren aan seksualiteit en relatie of minder goed voorbereid zijn op hun eerste seksuele contacten (Thompson, 1990).

Ondanks dat de meeste kinderen pas op latere leeftijd hiermee bezig gaan, blijkt een kleine groep kinderen onder de 12 jaar bezig met de eerste seksuele ervaringen en experimenten. In de meeste gevallen gaat dit om onschuldig zoenen. Hierbij geeft 30% van de kinderen echter aan dat ze hier eigenlijk nog niet klaar voor waren en liever minder ver waren gegaan (Bagchus, Martens & van der Sluis, 2010). Seks is voor de meeste kinderen van deze leeftijd nog een brug te ver maar een kleine groep (7%) heeft wel al ervaring met seksuele geslachtsgemeenschap op 12-14 jarige leeftijd (De Graaf et al., 2005). Een kleine groep maar wel een hele kwetsbare omdat kennis en inzicht over seks, relaties en de risico's van seks op deze leeftijd vaak ontbreken.

Ook op de lange termijn heeft het ontbreken van begeleiding van de relationele en seksuele ontwikkeling gevolgen. Seksuele gezondheidsproblemen die op latere leeftijd kunnen ontstaan door een gebrek aan kennis en vaardigheden zijn soa/hiv, ongewenste zwangerschap en seksuele dwang of grensoverschrijding.

2. Beschrijving interventie

2.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De uiteindelijke doelgroep zijn kinderen op de basisschool (4-12 jaar).

Intermediaire doelgroep

"Juf, doet u ook aan seks?" richt zich op twee intermediaire doelgroepen. Het lespakket is gericht op aankomende leerkrachten die onderwijs volgen op de pabo. De tweede intermediaire doelgroep is die van pabo-docenten die met het lespakket aan de slag gaan.

Selectie van doelgroepen

Het lespakket is geschikt voor alle pabo studenten en kan dus in alle klassen worden ingezet. Er wordt geen selectie gemaakt van studenten die wel en niet mee kunnen doen. Of de studenten de lessen kunnen volgen hangt ervan af of de pabo waar zij onderwijs volgen, het lespakket gebruikt. Het lespakket is voor alle pabo's en daarmee alle pabo-docenten beschikbaar en online te downloaden.

2.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel is om aankomende leraren in het basisonderwijs zodanig toe te rusten dat zij in hun toekomstige vak kinderen binnen het primaire onderwijs kunnen begeleiden in hun seksuele en relationele ontwikkeling. Dit hoofddoel draagt bij aan het einddoel dat alle kinderen in Nederland op de basisschool begeleidt worden bij hun relationele en seksuele ontwikkeling.

Subdoelen

Er is een aantal subdoelen voor aankomende leraren (pabo-studenten):

1. Aankomende leraren hebben inzicht in hoe zij relaties en seksualiteit bespreekbaar kunnen maken en hoe zij kunnen omgaan met relationeel en seksueel gedrag van kinderen. > module 1, 2 & 3
2. Aankomende leraren hebben inzicht en vertrouwen in hun eigen mogelijkheden om het thema relaties en seksualiteit te behandelen op de basisschool. > module 2 & 3
3. Aankomende leraren zien het als hun taak om leerlingen op het vlak van relationele en seksuele vorming te begeleiden. > module 2 & 3
4. Aankomende leraren zien het als hun taak om hun visie en aanpak af te stemmen met ouders en collega's. > module 4 & 5

2.3 Aanpak

Opzet van de interventie

Het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' bestaat uit vijf modules die samen het onderwijsprogramma voor relationele en seksuele vorming op pabo 's vormen. De modules kunnen apart worden ingezet maar module 2 en module 3 vormen samen de kern. Idealiter komen deze twee modules altijd aan bod omdat deze unieke stof bevat voor het toerusten van aankomende leraren rondom het thema relationele en seksuele vorming. Modules 1, 4 en 5 vullen bestaande lessen over didactische vaardigheden en omgaan met collega's en ouders aan specifiek gericht op de relationele en seksuele vorming. Alle modules kennen dezelfde opbouw volgens het probleem gestuurd onderwijs, een van de meest gebruikte onderwijsvormen bij pabo's in Nederland (Rutgers WPF, 2011). De modules bestaan uit verschillende onderdelen met per onderdeel verschillende opdrachten. Elke module werkt aan specifieke doelen. Per onderdeel kan de pabo-docent kiezen welke opdracht hij of zij met de klas gaat doen. Een module neemt minstens 2 uur in beslag. Dit kan meer zijn als meerdere opdrachten per onderdeel worden gedaan. Er kunnen dus meerdere lessen gevuld worden met een module van "Juf doet u ook aan seks?". Het is aan de pabo-docent om aan de hand van de onderdelen en opdrachten een les of lessenserie samen te stellen, maar het is aan te bevelen dat pabo-docenten hier een gezamenlijke leerlijn voor ontwikkelen, en deze opnemen in het curriculum van de opleiding.

Locatie en uitvoerders

"Juf, doet u ook aan seks?" wordt uitgevoerd door pabo-docenten die werkzaam zijn binnen een lerarenopleiding in Nederland. Het lespakket kan onderdeel uitmaken van verschillende vakken. Het kan worden ingezet binnen het vak didactiek maar ook binnen andere vakgebieden zoals natuur & techniek, gezondheidskunde en pedagogiek/ontwikkelingspsychologie.

Inhoud van de interventie

"Juf, doet u ook aan seks?" bestaat uit de vijf modules: *De integrale leerkracht (1)*, *Situaties in de klas (2)*, *Relationele en seksuele vorming: lesgeven (3)*, *Afstemming met het team en de omgeving (4)* en *Omgaan met ouders (5)*.

Alle modules kennen dezelfde indeling (volgens het veel gehanteerde kop-romp-staart principe) met een inleidende opdracht, een casus, een werkopdracht in de klas, een onderzoeksoopdracht en een afsluitende opdracht. Bij de opdrachten is er keuze

tussen verschillende werkvormen.

Zie bijlage voor schema modules.

De modules vormen samen een geheel maar kunnen apart van elkaar worden ingezet afhankelijk van de thema's die de pabo-docent wil behandelen. Hierbij vormen module 2 en 3 de basis voor het toerusten van aankomende leerkrachten. Het advies aan docenten is om in ieder geval modules 2 en 3 te behandelen en indien gewenst dit aan te vullen met één of meer van de overige modules 1, 4 en 5. Uit elke module kunnen 3 lessen (van 45-50 minuten) worden samengesteld.

Om een idee te krijgen van hoe de lessen uit de modules eruit zien worden hieronder de lessen samengesteld uit modules 2 en 3 beschreven.

Module 2 en 3 vormen de basis en kunnen in één lessenserie behandeld worden. Samen vormen ze een lessenreeks van 6 lessen.

In les 1 wordt gestart met module 2 (situaties in de klas) en deze les bestaat uit 2 werkvormen. Tijdens de eerste (inleidende) opdracht maken studenten kennis met het onderwerp 'seksualiteit en relaties'. Er zijn drie versies van de inleidende opdracht zodat de pabo-docent de beste werkvorm voor zijn of haar klas kan kiezen (afhankelijk bijvoorbeeld van deeltijd/voltydstudenten, signatuur van de school etc.). De docent kan kiezen uit de werkvormen: werken met woordkaartjes, een artikel als uitgangspunt voor een discussie of studenten generen zelf input rond het thema. Deze opdracht duurt 15-20 minuten.

Na deze kennis making met het onderwerp is de tweede opdracht een casusopdracht. Klassikaal wordt het probleem in de casus 'Jongens en meisjes' geïntroduceerd en kort besproken. Hierna gaan de studenten aan de slag met een zelfstudie opdracht bij de casus. De studenten bedenken zelf wat ze van de casus vinden en hoe het beste gehandeld kan worden. Dit wordt in de groep nabesproken. Deze opdracht duurt 30 minuten.

Les2 bestaat uit één klassikale opdracht. Deze opdracht heeft als doel dat studenten leren hoe ze het gesprek over relaties en seksualiteit aan kunnen aan in de klas, welke woorden ze hierbij kunnen gebruiken en hoe ze op situaties in de klas kunnen reageren. Er kan wederom gekozen worden uit verschillende werkvormen: actualiteit uit de krant om op in te spelen, 'normale' seksuele ontwikkeling met beeldmateriaal en reageren op situaties in de klas met behulp van voorbeelden uit de praktijk. Deze opdracht duurt 45 minuten.

Deze klassikale opdracht voorziet studenten van informatie en tools die nodig zijn bij de praktijkopdracht. Aan het einde van les 2 wordt de praktijkopdracht toegelicht voor de volgende les. Hierbij zijn er twee varianten: situaties observeren in de stage klas of zelfstudie opdracht over signaleren en grenzen. Indien gekozen wordt voor de observatie opdracht dienen de studenten dit voor de volgende les op de stageschool uit te voeren. De zelfstudie opdracht komt in les 3 aan bod en hoeven de studenten niet thuis voor te bereiden.

In les 3 wordt de praktijkopdracht behandeld. Indien de observatieopdracht op de stage school is uitgevoerd, wordt deze uitgebreid nabesproken. Anders wordt de zelfstudie opdracht over signaleren en grenzen geïntroduceerd en uitgevoerd door de studenten in de klas. Hier wordt het merendeel van de les aan besteed.

Aan het einde van de les wordt het thema 'situaties in de klas' (module 2) afgerond met een afsluitende opdracht. Hierbij kan gekozen worden tussen verschillende werkvormen: een interview met elkaar, zelfreflectie per competentie en de balans opmaken met behulp van berichten uit de media. Deze afsluiting duurt ongeveer 10 minuten.

In les 4 wordt gestart met module 3 (relationele en seksuele vorming: lesgeven) aan de hand van 2 opdrachten. Met de eerste (inleidende) opdracht wordt aansluiting gezocht bij de leefwereld van de studenten zodat zij de verbinding kunnen maken tussen hun eigen ervaring als leerling en hun toekomstige houding als leerkracht. Hier kan gekozen worden tussen de werkvormen: synoniemspel, terugblik op eigen seksuele voorlichting, discussie bij filmfragment en discussie bij verhaal van Toon Tellegen. Deze opdracht duurt ongeveer 15 minuten.

Vervolgens wordt het probleem in de casus 'Voortplanting' geïntroduceerd in de klas. Deze is gekoppeld aan een groepsdiscussie over wat de studenten zouden doen in de situatie uit de casus. Dit onderdeel duurt ongeveer 30 minuten. Er zijn alternatieve casussen beschikbaar indien dit gewenst is of als er tijd over is voor een tweede casus.

Les 5 staat in het teken van een klassikale opdracht over lesgeven en materialen voor RSV. Hier kan gekozen tussen de werkvormen: zelf een les voorbereiden, analyseren van bestaande relationele en seksuele vorming middelen, opzetten en borgen van een veilige sfeer, creëren van de nodige randvoorwaarden en welk type leerkracht ben jij. De werkvormen bereiden de studenten voor op hun stage- of zelfstudieopdrachten. De klassikale opdracht duurt ongeveer 45 minuten waarna aan het einde van de praktijkopdracht wordt uitgelegd. De pabo docent kan kiezen tussen een interview opdracht op de stageschool of een zelfstudie opdracht over leerdoelen. Indien voor het interview wordt gekozen dienen de studenten dit voor de volgende les op de stageschool uit te voeren. De zelfstudie opdracht over leerdoelen hoeven studenten thuis niet voor te bereiden.

In les 6 wordt de praktijkopdracht behandeld. Indien de interviewopdracht op de stage school is uitgevoerd, wordt deze uitgebreid nabesproken. Anders wordt de zelfstudie opdracht over leerdoelen geïntroduceerd en uitgevoerd door de studenten in de klas. Hier wordt het merendeel van de les aan besteed.

Aan het einde van de les wordt het thema 'lesgeven' (module 3) afgerond met een afsluitende opdracht. Hierbij kan gekozen worden tussen twee werkvormen: een interview met elkaar of zelfreflectie per competentie. Deze afsluiting duurt ongeveer 10 minuten.

Indien pabo docenten dit wensen kunnen zij de 6 lessen uit module 2 en 3 aanvullen met lessen uit de andere modules. Ze kunnen er voor kiezen een van de modules (1, 4 of 5) in zijn geheel te behandelen waardoor er 3 lessen bij komen. Ook kunnen ze kiezen om één of twee extra les te vullen met een 'losse' klassikale opdracht of praktijkopdracht uit een van de modules.

2.4 Ontwikkelgeschiedenis

Betrokkenheid doelgroep

Het lespakket "Juf, doet u ook aan seks?" is ontwikkeld in nauwe samenwerking met vijf verschillende pabo's in Nederland. De Marnix Academie (pabo Utrecht) heeft meegeschreven aan het pakket. De vier overige pabo's hebben deelgenomen in een klankbordgroep en gedurende het gehele ontwikkelproces meegedacht.

Daarnaast hebben in totaal acht pabo-docenten in een pretest het lespakket uitgetest en gereflecteerd op de geschiktheid, effectiviteit, aantrekkelijkheid, relevantie en de bruikbaarheid van het pabo lespakket. Hun input is gebruikt om zowel de opzet als de inhoud van het lespakket passend te maken voor gebruik op pabo's in heel Nederland.

Buitenlandse interventie

"Juf, doet u ook aan seks" is in Nederland ontwikkeld.

2.5 Vergelijkbare interventies

In Nederland uitgevoerd

In Nederland was er voor "Juf, doet u ook aan seks?" nog geen lespakket voor de pabo rondom het thema seksualiteit in brede zin. Naast het lespakket "Juf, doet u ook aan seks?" is er de pabo lesmodule "Homolesbi op school" over seksuele diversiteit. "Homolesbi op school" is ontwikkeld door EduDivers in Leiden.

De module bestaat uit drie onderdelen gericht op zelfreflectie en het vergroten van kennis en vaardigheden om met seksuele diversiteit in de klas om te gaan. <http://www.homolesbiopschool.nl/>

Er is geen effectonderzoek gedaan naar de module "Homolesbi op school", noch is deze opgenomen in een Nederlandse interventie databank.

Overeenkomsten en verschillen

Wat het lespakket "Juf, doet u ook aan seks?" en de module "Homolesbi op school" gemeen hebben is dat ze zich beiden richten op de pabo. Daarnaast richten beiden interventies zich op het thema seksualiteit en op de houding van (aankomende) leerkrachten. Ook hanteren beide interventies een (gratis) online format.

Verder zijn er voornamelijk verschillen aan te geven:

. "Juf, doet u ook aan seks?" richt zich breed op het thema seksualiteit en relaties terwijl "Homolesbi in de klas" zich alleen richt op seksuele diversiteit.

. Naast de taakopvatting betreffende het thema seksualiteit en relaties, werkt "Juf, doet u ook aan seks" ook aan het vergroten van de zelfeffectiviteit van aankomend leerkrachten. "Homolesbi in de klas" richt zich op het verbeteren van de houding van aankomend leerkrachten ten opzichte van homoseksualiteit.

. Als lespakket kan "Juf, doet u ook aan seks" als vast onderdeel aan het curriculum van de pabo worden toegevoegd. "Homolesbi in de klas" is een losse module waarbij het initiatief voor gebruik bij pabo studenten zelf ligt.

. De duur en opzet van de interventies verschillen. "Juf, doet u ook aan seks" bestaat uit vijf modules die dezelfde opbouw kennen en waarbij alle opdrachten verschillende opties kennen. Het lespakket wordt onder begeleiding van de pabo-docent doorlopen en bevat opdrachten voor zowel in de klas (pabo) als op de stageschool. "Homolesbi in de klas" bestaat uit drie onderdelen met ieder een eigen indeling die door de student zelf worden gemaakt met weinig directe begeleiding door de pabo-docent.

. "Juf, doet u ook aan seks?" leert aankomend leerkrachten om in een drietal settingen (met kinderen, met collega's en met

ouders) om te gaan met seksualiteit en relaties op de basisschool. De module "Homolesbi in de klas" leert aankomende leerkrachten homoseksualiteit met kinderen te bespreken.

"Homolesbi in de klas" is ontwikkeld als project voor de regio Leiden. Het lespakket "Juf, doet u ook aan seks" is ontwikkeld voor gebruik door pabo's in heel Nederland.

Toegevoegde waarde

Er zijn meerdere redenen waarom 'Juf, doet u ook aan seks?' van toegevoegde waarde is op wat er al is. Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat dit lespakket het eerste lespakket is dat zich richt op het toerusten van aankomende leerkrachten in het omgaan met en het bespreekbaar maken van seksualiteit en relaties in brede zin op de basisschool. Daarbij worden er bovendien meerdere lagen van het onderwijs meegenomen. Aankomende leerkrachten leren niet alleen beter om te gaan met kinderen rondom de thema's, maar leren tevens om te gaan met ouders, collega's en schoolbeleid betreffende seksualiteit en relaties.

Ook de opzet van het lespakket maakt het een waardevol lespakket voor pabo's omdat aansluit bij het probleem gestuurd onderwijs en hierin een basis biedt met ruimte voor variatie. Hierdoor geeft het pabo-docenten de kans om een passend en op maat gemaakte lessenserie samen te stellen en op te nemen in het curriculum. Dit sluit aan bij de behoefte van docenten voor een modulaire opzet die past bij het probleem gericht onderwijs waarbij zij zelf lessen kunnen samenstellen (Rutgers WPF, 2011). Hierdoor kan het thema seksualiteit en relaties als vast thema aan bod komen binnen de pabo opleiding.

3. Onderbouwing

3.1 Oorzaken

Er zijn verschillende factoren die maken dat (aankomende) leerkrachten en overige professionele opvoeders niet goed met relationele en seksuele vorming uit de voeten kunnen. Uit diverse onderzoeken en artikelen komen de volgende factoren naar voren.

Kennis

Kennis is een belangrijke voorwaarde voor het geven van lessen relationele en seksuele vorming voor leerkrachten in het basisonderwijs. Het ontbreekt leerkrachten veelal aan kennis over de seksuele ontwikkeling van kinderen en het gedrag dat daarmee gepaard gaat. Daardoor vinden zij het moeilijk om in te schatten welk seksueel gedrag wel en niet normaal is bij een bepaalde leeftijd (Zwiep, 2008). Ze missen een pedagogisch kader om advies te geven over wat wel en niet gepast is en vragen van kinderen te beantwoorden over seksualiteit en relaties.

Attitude

Een positieve attitude ten aanzien van relationele en seksuele vorming zorgt er voor dat een leerkracht eerder les zal geven over dit onderwerp. Leerkrachten hebben verschillende opvattingen over het lesgeven in relationele en seksuele vorming. Ook bestaan er verschillende opvattingen over relaties en seksualiteit. Deze verschillen tussen (aankomende) leerkrachten, ouders en schoolbestuur maken het moeilijker om een passende aanpak voor relationele en seksuele vorming te vinden (Delfos, 2004). De attitude ten aanzien van relaties en seksualiteit beïnvloedt zo de mate waarin het thema relationele en seksuele vorming behandeld wordt in de klas.

Vaardigheden

Leerkrachten blijken het lastig te vinden om over relaties en seksualiteit te praten met kinderen. Ze vinden het moeilijk om hun aan te sluiten bij de belevingswereld van jonge kinderen op dit specifieke onderwerp (Donaldson, 1979). Zo blijken veel volwassenen de seksuele ontwikkeling en seksueel gedrag van jonge kinderen vanuit het perspectief van een volwassen seksualiteitsbeleving te bekijken. Terwijl in verschillende handboeken en onderzoeken beschreven wordt dat als kinderen nog niet seksueel actief of seksueel rijp zijn het spelen van bijvoorbeeld seksueel getinte spelletjes door jonge kinderen, voortkomt uit de nieuwsgierigheid naar het eigen lichaam en het lichaam van anderen (de Graaf, 2003, de Graaf, 2004, de Graaf 2009, van der Vlugt, 2012). Dit verschil in perspectief en het moeilijk vinden om aan te sluiten bij de belevingswereld van jonge kinderen zorgt voor een handelingsverlegenheid bij de professional. Het ontbreekt volwassenen dus vaak aan die benodigde communicatieve vaardigheden om met kinderen over relaties en seksualiteit te praten (Delfos, 2000).

Persoonlijkheid

De mate waarin een professional open over seksualiteit en relaties kan praten hangt ook af van persoonlijkheid (Delfos, 2004). Sommige leerkrachten zijn van zichzelf meer open en communiceren makkelijker, ook over lastige onderwerpen. Leerkrachten die sterk in hun schoenen staan en niet bang zijn om de leiding te nemen zullen het thema ook makkelijker bespreken met kinderen dan leerkrachten die minder sterk in hun schoenen staan. Ondanks dat het niet duidelijk is wat het verband precies is, spelen de persoonlijke eigenschappen van een docent/ leerkracht een rol in de praktijk van het lesgeven over seksualiteit en relaties (Timmerman, 2009).

Taakopvatting

Leerkrachten zien het niet altijd als hun taak om kinderen te ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling. Ze vinden het een taak van de ouders om met kinderen over seksualiteit en relaties te praten. Daarnaast zijn leerkrachten soms bang de opvattingen van ouders over relationele en seksuele vorming te door kruisen (Zwiep, 2008). Sommige leerkrachten vinden het niet aan hen om zich proactief op te stellen maar wachten vragen van kinderen af. Zij gaan ervan uit dat het kind zelf vragen over relaties en seksualiteit kan formuleren (Delfos, 2004). Ook blijkt dat leerkrachten zich soms alleen verantwoordelijk voelen om kinderen voor te lichten over hoe ze ongewild seksuele ervaringen kunnen voorkomen. Het gaat dan om het voorkomen van negatieve ervaringen en niet om daarnaast het bevorderen van positieve ervaringen (Delfos, 2004).

Zelf-effectiviteit

En daarnaast geloven deze professionals zelf niet dat zij op een open en passende wijze over relaties en seksualiteit kunnen praten. Ze ervaren het als een lastig onderwerp (Zwiep, 2008; Bos & de Ruyter, 2009) en zijn onzeker over hun vermogen om het onderwerp goed te kunnen bespreken, geen fouten te maken en niet te blozen (Delfos, 2004). Dit gebrek aan vertrouwen maakt dat ze lesgeven over relaties en seksualiteit vermijden.

Deze factoren staan niet los van elkaar en hebben samen invloed op de intentie en het gedrag van een leerkracht. Kennis en inzicht kan immers de attitude over relaties en seksualiteit beïnvloeden. Waarbij een positieve attitude weer invloed heeft op de taakopvatting van de leerkracht. Wanneer een leerkracht het belang van relationele en seksuele vorming in ziet zal deze het sneller tot zijn of haar taak vinden behoren en vaardigheden ontwikkelen die hierbij van belang zijn. Meer vaardigheden kunnen weer de zelf-effectiviteit beïnvloeden omdat de leerkracht erop vertrouwt dat hij of zij het thema goed kan behandelen. Deze samenhang van factoren sluit aan bij de Theorie voor Beredeneerd Gedrag van Fishbein en Ajzen (Brug, van Assema & Lechner, 2010). Hieruit blijkt dat verschillende factoren, te clusteren in de categorieën attitudes, subjectieve normen en waargenomen gedragscontrole, invloed hebben op de intentie en uiteindelijk het gedrag van mensen.

Factoren die spelen bij pabo-docenten

Uit een verkenning van Rutgers WPF onder pabo docenten blijkt dat een aantal factoren van invloed is op lesgeven over seksualiteit en relaties op de pabo. Een van deze factoren is prioriteit en ruimte in het curriculum voor het vak relationele en seksuele vorming (Rutgers WPF, 2011). Sinds het opnemen van het onderwerp seksualiteit en relaties in de kerndoelen voor het basisonderwijs in 2012 is dit verbeterd. Er is meer ruimte voor RSV in het pabo curriculum. Ook blijken pabo docenten het belang van lessen over seksualiteit en relaties in te zien en het lesgeven hierover als hun taak te zien (Zijderveld, 2011; Rutgers WPF, 2011). De grote belemmerende factor blijkt het ontbreken van een lijn in welke onderwerpen aan bod dienen te komen en daarnaast materiaal dat aansluit bij de probleem gestuurde aanpak op de pabo (Rutgers WPF, 2011). Ondanks dat er geen onderzoeksgegevens beschikbaar zijn specifiek over pabo docenten, blijkt uit het contact van Rutgers WPF met pabo's dat docenten het lastig kunnen vinden om les te geven over seksualiteit en relaties. Vaak ligt een onderliggend gebrek aan vertrouwen in hun eigen kunnen hier (waarschijnlijk) aan ten grondslag.

3.2 Aan te pakken factoren

Van de factoren die ten grondslag liggen aan het probleem, worden vijf cruciale en beïnvloedbare factoren in het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' opgepakt.

Attitude

In de eerste module wordt ingezoomd op de attitude van aankomende leerkrachten. De module gaat dieper in op de (on)bewuste waarden en normen rondom relaties en seksualiteit en laat de studenten reflecteren op de eigen overtuigingen. De aankomende leerkracht wordt gestimuleerd om te onderzoeken welke professionele houding ten aanzien van dit onderwerp nodig is. In module 4 en 5 wordt hierbij aangesloten, door de afstemming in team en met ouders. Studenten leren in deze module de verschillende opvattingen over relaties en seksualiteit in kaart brengen en een (gezamenlijk gedragen) visie te ontwikkelen.

Kennis & Vaardigheden

In module 2 leren aankomende leerkrachten hoe ze om kunnen gaan met seksueel getinte situaties in de klas. Ze leren hoe ze deze momenten kunnen aangrijpen voor relationele en seksuele vorming en seksueel grensoverschrijdend gedrag te signaleren. Ook krijgen studenten in module 3 zicht op de leerdoelen en relevante thema's voor kinderen van verschillende leeftijden, en het bespreekbaar maken van relaties en seksualiteit in de klas door middel van verschillende lesmaterialen.

Taakopvatting en Zelf-effectiviteit

In de kernmodules 2 & 3 wordt gewerkt aan het vergroten van de zelf-effectiviteit van de aankomende leraren en aan hun taakopvatting. Door het uitvoeren van verschillende opdrachten groeit het vertrouwen van de aankomende leraren in hun eigen handelen. Daarbij krijgen zij inzicht in hun verantwoordelijkheden en taken omtrent relationele en seksuele vorming als leraar.

Voor de pabo-docenten geldt dat het lespakket hen structuur en concrete handvatten biedt om les te geven over relationele en

seksuele vorming. Ze kunnen positieve ervaringen op doen in het lesgeven. Indien gewenst kunnen zijn tevens een aanvullende training volgen over het gebruik van het lespakket en lesgeven over relaties en seksualiteit. Met het opdoen van positieve ervaringen en de aanvullende training wordt de zelf effectiviteit van de pabo docenten aangepakt.

3.3 Verantwoording

In het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' wordt gebruik gemaakt van de aanpak van probleem gestuurd leren. Hiermee wordt aangesloten bij het probleem gestuurde onderwijs dat gebruikt wordt op de pabo (Rutgers WPF, 2011).

Actief leren aan de hand van voorgelegde problemen staat centraal in het probleem gestuurd leren. Er zijn hierbij 5 belangrijke elementen: probleem wordt ingezet als 'trigger' om te leren (1), studenten werken samen in kleine groepen (2), leren wordt begeleid door docent in rol van tutor (3), het leren is actief en student gericht (4) en er is tijd voor zelf studie(5) (Schmidt, Rotgans en Yew, 2011).

Er wordt van al deze elementen gebruik gemaakt binnen het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' om de kennis, vaardigheden zelf-effectiviteit van studenten omtrent relationele en seksuele vorming te vergroten. Daarnaast wordt met deze aanpak ook gewerkt aan de taakopvatting en attitude van de aankomende leerkracht zodat deze meer oog heeft voor de rol die een leraar speelt bij het begeleiden van de relationele en seksuele ontwikkeling van kinderen in een veilig schoolklimaat.

1. Probleem als uitgangspunt

In elke module van het lespakket wordt een probleem voorgelegd (element 1) in de vorm van een casusopdracht. Er zijn vaak meerdere opties van casussen waaruit gekozen kan worden. Dit probleem vormt de basis voor een discussie met de groep en een verdiepende klassikale opdracht.

Door een probleem te presenteren worden de studenten getriiggerd om hun bestaande kennis te activeren en dit aan te vullen met nieuwe kennis (Schmidt, Rotgans en Yew, 2011). Binnen het lespakket wordt bij studenten de kennis over de seksuele ontwikkeling, seksueel gedrag, signalen van misbruik en werkvormen voor in de klas op deze manier vergroot (subdoel 1, zie 2.2).

Om ervoor te zorgen dat studenten uiteindelijk voor een passende aanpak bij de casus komen, wordt met behulp van kritische vragen en aanvullende scenario's richting gegeven aan de oplossingen die de studenten aandragen. Hierbij speelt de docent als tutor een belangrijke rol (zie element 3 hieronder).

2. Werken in kleine groepen

Na het voorleggen van een probleem in elke module wordt er dieper op ingegaan met een klassikale opdracht. Tijdens deze opdrachten werken de studenten vaak in kleine groepen (element 2). In kleine groepen bespreken de studenten het probleem en zoeken zij naar een manier op dit aan te pakken. Het werken in deze kleine groepen maakt dat de geleerde inzichten (kennis) beter opgenomen worden maar ook op de langere termijn beter worden onthouden door de studenten (Schmidt, Rotgans en Yew, 2011). (subdoel 1, zie werkblad 2.2).

3. Docent als procesbegeleider

Binnen het probleem gericht leren speelt de docent als tutor een belangrijke rol in het begeleiden van het leerproces van de studenten (element 3). Het stellen van stimulerende vragen en opvattingen van studenten uitdagen is hierbij belangrijk (Moust & Schmidt, 1991; Schmidt, Rotgans en Yew, 2011). In het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' wordt de docent gestuurd in zijn rol van tutor door de opzet van de opdrachten. Alle opdrachten hebben een probleem of vraagstuk als uitgangspunt waarbij er begeleidende vragen voor de docent zijn geformuleerd. De docent wordt zo in zijn rol gestuurd van de persoon die stimulerende vragen stelt en afwijkende opvattingen in de groep naar voren brengt. Hiermee kan hij studenten sturen in de richting van passende oplossingen en hen uitdagen om met een andere blik naar een vraagstuk te kijken. Door zelf een open opstelling te hanteren en gericht te zijn op samenwerking, functioneert de docent hiermee tevens als rolmodel. Studenten leren zo welke vragen zij zichzelf kunnen stellen bij het aanpakken van een vraagstuk rondom relationele en seksuele vorming (Schmidt, Rotgans en Yew, 2011). (subdoel 2, zie werkblad 2.2)

4. Actieve en studentgerichte aanpak

De actieve en studentgerichte aanpak (element 4) in het lespakket maakt dat studenten oefenen in het bespreken van de thema's die aan bod komen binnen relationele en seksuele vorming. In de casusopdrachten als de klassikale opdrachten in kleine groepen worden vraagstukken bij relationele en seksuele vorming en een passende aanpak besproken. Hierdoor worden op indirecte wijze zowel de communicatieve als de interpersoonlijke **vaardigheden** van studenten vergroot (Moust & Schmidt, 1991). Deze blijken van groot belang om makkelijker over lastige onderwerpen in de klas te kunnen praten (Arslan, 2010). (subdoel 1).

Deze vorm van actief leren zorgt er tevens voor dat studenten beter inzicht en vertrouwen krijgen in hun eigen kunnen als (toekomstig) leerkracht in het basisonderwijs. De aanpak met actief leren is eerder effectief gebleken voor het vergroten van de **zelfeffectiviteit** van jonge professionals (Dunlap, 2005). Het inzetten van actief leren maakte dat (Amerikaanse) college studenten (17 jaar en ouder) meer vertrouwen kregen in hun vermogen om zelf professioneel te handelen en beslissingen te nemen. Hierdoor gingen zij meer adequaat professioneel gedrag vertonen. (subdoel 2, zie werkblad 2.2)

5. Ruimte voor zelfstudie

De zelfstudie opdrachten uit het lespakket maken dat studenten het onderwerp meer eigen maken en zich er meer verantwoordelijk voor voelen (Schmidt et al, 2011). De student wordt geactiveerd in zijn **taak en rol** als leerkracht om met het onderwerp aan de slag te gaan en voelt zich hier meer bij betrokken. Dit heeft tevens invloed op de **attitude** van de student ten opzichte van het bespreken van om onderwerpen die met seks en relaties te maken hebben.

De zelfstudie taken in modules van het lespakket slaan een brug naar de praktijk doordat de studenten de opdracht op de stageschool moeten uitvoeren. Dit is een passende aanpak omdat is gebleken dat leerkrachten hun opvattingen over taken en verantwoordelijkheden aanpassen met behulp van zelfstudie en reflectie opdrachten (Kelchtermans, 1996). Door de zelfstudie/ praktijk opdrachten krijgen studenten beter zicht op hun taak als leerkracht en leren zij door te oefenen met verschillende contactvormen hoe zij kunnen afstemmen met de praktijk (Watkins, 1997). (subdoel 3 en subdoel 4, zie werkblad 2.2).

Voorwaarden voor probleem gestuurd leren

Actief leren aan de hand van voorgelegde problemen vormt de basis van het probleem gestuurd leren (Schmidt, Rotgans en Yew, 2011). Om tot actief leren te komen zijn er een drietal belangrijke voorwaarden, namelijk die van tijd, uitgewerkte informatie over probleemstellingen en vaardigheden om het leerproces te kunnen begeleiden (Bartholomew et al., 2011).

Er wordt binnen het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' voldoende tijd gecreëerd om tot actief leren te komen door de opzet van de opdrachten. De klassikale-, studie- en praktijkopdrachten zijn zo opgezet dat studenten voldoende tijd investeren om aan een probleem te werken. Daarbij bouwen de praktijk- en studieopdrachten voort op de klassikale opdracht zodat studenten zich voor langere tijd richten op een vraagstuk waardoor zij hier actief mee bezig zijn. Elke module creëert met de aanpak in opdrachten voldoende tijd en ruimte om een vraagstuk aan actief aan te pakken.

Wat betreft voldoende informatie over de probleemstellingen voorziet het lespakket de pabo docent en de pabo studenten met een gedetailleerde uitwerking van diverse probleemstellingen en vraagstukken omtrent relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs. Ook is er variatie in uitgewerkte casussen zodat gekozen kan worden voor een passende probleemstelling. Daarnaast worden bij de opdrachten verschillende informatiebronnen genoemd waar de pabo studenten nog meer achtergrond informatie kunnen vinden indien gewenst.

Een vaardige pabo-docent is nodig om het proces van actief leren binnen het probleem gestuurd leren goed te begeleiden. De docent dient ervaring te hebben met het probleem gestuurd leren en in zijn of haar rol als tutor. Een training om docenten hier vaardig in te maken ligt voor de hand. Echter is er voor gekozen om geen verplichte training aan het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' te koppelen. Dit om verschillende redenen. Ten eerste blijkt dat in de praktijk het merendeel van pabo docenten bekend is met de aanpak van probleem gestuurd leren omdat op veel pabo's gewerkt wordt vanuit het probleem gestuurd onderwijs (Rutgers WPF, 2011). Een training in het gebruik van het probleem gestuurde lespakket blijkt voor pabo docenten dus minder essentieel. Daarnaast blijkt tevens dat een verplichte training bij het lespakket de drempel verhoogd om het lespakket te gebruiken. De ervaring en vaardigheden zijn er veelal al en docenten hebben weinig tijd om een aanvullende training te volgen voordat zij met het lespakket aan de slag gaan. Daarom is er voor gekozen om het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' zonder verplichte training beschikbaar te stellen voor gebruik door pabo's. Uiteraard is er de mogelijkheid voor pabo-docenten om een training te volgen in het gebruik van het lespakket, dit is dan op vrijwillige basis. In 2013 hebben 9 locaties van 4 pabo's van deze optie gebruik gemaakt en op maat gemaakte ondersteuning bij invoering van het lespakket ontvangen (Dalmijn, Cense & Maris, 2014). Deze ondersteuning bestaat uit trainingen van docenten en advies over borging van het lespakket binnen het curriculum.

In figuur 1 (zie bijlage) is de onderbouwing van het lespakket schematisch weergegeven.

3.4 Werkzame elementen

- Probleem vormt basis voor leren
- Studenten worden geprikkeld om zelf actief na te denken
- Werken in kleine groepen
- Tutor begeleid leerproces
- Rolmodel in vorm van tutor en collega's op stage school
- Werkvormen sluiten aan bij studenten, verschillende opties bij elke werkvorm
- Verdieping in materie en vraagstuk door zelf studie
- Aansluiting bij de onderwijspraktijk door praktijkopdrachten
- Uitgebreide informatie over probleemstellingen
- Brede basis aan informatiebronnen beschikbaar
- Opbouw in opdrachten zodat verdiepingsslag kan worden gemaakt

4. Uitvoering

4.1 Materialen

Het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' bestaat uit een handleiding. Deze handleiding bevat een introductie over het

lespakket en de vijf modules uitvoerig beschreven. Alle opdrachten, uitleg en tips om het lespakket uit te voeren zijn overzichtelijk weergegeven in de handleiding.

Het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' is digitaal toegankelijk via de website www.seksuelevorming.nl en hier ook in zijn geheel (gratis) te downloaden in de vorm van een handleiding. De handleiding (en het digitale pakket) bevat een introductie waarin de modules, de opbouw en het gebruik van het lespakket worden toegelicht. De modules worden hiernaast uitvoering beschreven. Voor elke module is het belang van de module beschreven, een koppeling gelegd met de gerelateerde vakgebieden op pabo's in Nederland, de kerndoelen voor het primair onderwijs en de SBL competenties voor studenten¹. In elke module worden verschillende werkvormen beschreven. In de werkvormen wordt verwezen naar de benodigde achtergrondinformatie, welke via een andere link te vinden is op de website. De werkvormen worden toegelicht in de handleiding. Alle modules zijn overzichtelijk weergegeven.

Omdat 'Juf, doet u ook aan seks?' gratis te downloaden is op www.seksuelevorming.nl wordt het meegenomen in de algemene wervingsactiviteiten van de website. Aan het lespakket is na het procesonderzoek een standaard evaluatielijst toegevoegd. Docenten en pabo-studenten evalueren wat zij van de verschillende modules in het lespakket vonden. Deze bevindingen worden continu teruggekoppeld aan Rutgers WPF en leiden waar nodig tot aanpassingen van het digitale lespakket.

1)De Stichting Beroepskwaliteit Leraren (SBL) heeft zeven competenties beschreven, gekoppeld aan bekwaamheidseisen en gedragsindicatoren voor leerkrachten in het primair onderwijs. Op alle pabo's uit de verkenning (2011) worden deze competenties als uitgangspunt voor het competentieprofiel van studenten gebruikt. Relationele en seksuele vorming biedt studenten de mogelijkheid om de interpersoonlijke, didactische en persoonlijke competenties te ontwikkelen. Advies uit de verkenning was zowel om bij de kerndoelen aan te sluiten, als inzichtelijk te maken aan welke competenties de studenten met dit vak kunnen werken.

4.2 Type organisatie

Alle pabo's in Nederland kunnen gebruik maken van het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?'.

4.3 Opleidingen en competenties

Alleen docenten die bevoegd zijn om les te geven op de pabo mogen 'Juf, doet u ook aan seks?' uitvoeren.

4.4 Kwaliteitsbewaking

Het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' is afgestemd op de wensen van pabo-docenten. Door het pakket op te delen in modules en flexibiliteit in de opdrachten in te bouwen is het eenvoudig voor docenten om het toe te passen in de praktijk. Er is hierdoor wel meer diversiteit in de lessen die kunnen worden samengesteld maar minder diversiteit in hoe docenten het lespakket gebruiken.

Aanvullend op de handleiding is er een overzicht met gebruikerstips voor docenten. Dit helpt hen om het lespakket op juiste wijze te gebruiken en hun lessen samen te stellen. Dit bevordert het eenduidig gebruik en de kwaliteit van het lespakket.

Daarnaast wordt de kwaliteit van het lespakket bewaakt doordat het gebruik van het lespakket gemonitord wordt. Bij het online downloaden van het lespakket dienen de gebruikers hun gegevens achter te laten. Zo heeft Rutgers WPF zicht op wie het lespakket gebruikt. Daarnaast worden de contactgegevens gebruikt om jaarlijks te monitoren hoe en waarvoor het lespakket is gebruikt. De gebruikers vullen een online evaluatie in over hoe zij het lespakket gebruikt hebben en geven feedback op de verschillende onderdelen. Dit stelt Rutgers WPF in staat om een vinger aan de pols te houden en indien nodig aanpassingen aan het lespakket te doen.

Docenten kunnen niet alleen tijdens de jaarlijkse monitor feedback geven op het lespakket. Ook per mail kunnen docenten ten alle tijden aangeven wat ze van het lespakket vinden en hoe zij het gebruiken. Deze optie wordt geboden op www.seksuelevorming.nl waarop het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' te downloaden is.

4.5 Randvoorwaarden

Het lespakket kent een aantal organisatorische voorwaarden voor gebruik op de pabo. Om de opdrachten uit te kunnen voeren is het van belang dat er gebruik kan worden gemaakt van een digitaal schoolbord of een computer met internetaansluiting en een beamer. Dit is nodig om materiaal van internet te kunnen afspelen.

Ook is het wenselijke dat de pabo-leerlingen (aankomende leerkrachten) op school toegang hebben tot een computer met internet om de zelfstandige onderzoeksopdrachten uit te kunnen voeren.

Naast de praktische voorwaarden is het een zeer belangrijke voorwaarde dat er een veilige sfeer is in de klas met pabo-leerlingen om de onderwerpen uit het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' goed te kunnen uitvoeren. Op de website

seksuelevorming.nl en in de handleiding staan hier ook tips voor.

Een laatste belangrijke voorwaarde is dat de intensiteit van het programma, het aantal lessen en opdrachten, aansluit bij de desbetreffende klas. Klassen met aankomende docenten kunnen immers verschillen in levenswijsheid en rijpheid en het is belangrijk dat de pabo-docent het programma hierop aanpast.

4.6 Implementatie

Wat betreft de implementatie van het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?' zijn verschillende activiteiten ondernomen. Het oorspronkelijk project met financiering van ZonMw bevatte zowel de ontwikkeling als verspreiding van het lespakket "Juf, doet u ook aan seks'. De einddatum van dit project was december 2012. Binnen dit project zijn er drie 'proeverijen' georganiseerd, in drie regio's in Nederland. Via deze proeverijen hebben 19 pabo docenten, van 11 verschillende pabo vestigingen deelgenomen aan workshops over het lespakket. Van de 38 pabo's die er in totaal in Nederland zijn, is iets minder dan een derde bereikt met de proeverijen. De berichten over de proeverijen hebben echter wel een publicitair effect gehad; de website met het digitale lespakket is in november toen de uitnodigingen werden verzonden veel bekeken (november 2012: 1.458 x bekeken, december 2012: 503 x bekeken, januari 2013: 847 x bekeken).

In 2013 heeft Rutgers WPF een implementatieplan geschreven om niet alleen de bekendheid, maar ook het gebruik van het lespakket en de inbedding in curricula te stimuleren. In de bijlage staan de activiteiten en resultaten schematisch weergegeven.

De volgende activiteiten zijn ondernomen om deze doelen te bereiken:

1. Implementatie impuls

In het ontwikkelingstraject van het lespakket zijn een aantal voortrekkers betrokken. Deze pabodocenten zijn op het eind van het project ook betrokken als ambassadeur bij het bekend maken van het pakket onder andere pabo's, via de drie 'proeverijen'. In het kader van deze proeverijen zijn alle pabo's in Nederland telefonisch benaderd voor deelname. Een neveneffect van deze methode is dat er begin 2013 goed zicht was op pabo's die met het materiaal aan de slag willen en een ondersteuningsvraag hebben. In 2013 hebben we actief ondersteuning aangeboden aan pabo's, die nog niet voldoende in huis hebben om zelf aan de slag te gaan met het lespakket, maar wel erg gemotiveerd zijn. Negen pabo's hebben ondersteuning op maat aangeboden gekregen in 2013, in de vorm van een teamtraining voor docenten en een advies over inbedding in het curriculum. In het procesonderzoek worden de leerervaringen binnen dit traject nader beschreven.

2. Digitale leeromgeving: kennisatelier over invoering van lespakket voor PABO's

Om onderlinge kennisopbouw te faciliteren heeft Rutgers WPF een besloten LinkedIn group gemaakt, waarin vragen en ervaringen gedeeld worden tussen deelnemende PABO's.

3. Lespakket bekend maken via relevante netwerken zoals LOBO en natuuronderwijs

Het landelijk overleg basisonderwijs (LOBO) is een belangrijk netwerk voor het basisonderwijs en de pabo. Via hun digitale informatieportal PaboWeb is het lespakket toegankelijk gemaakt en via nieuwsbrieven is er ruchtbaarheid aan gegeven. Ook de nieuwsbrief voor docenten natuuronderwijs van de PABO (Ecent) heeft aandacht besteed aan het lespakket.

4. Ondersteuningsaanbod andere pabo's

Alle pabo's hebben in 2013 een postmailing gekregen met een papieren versie van het lespakket, een begeleidende brief met een 'menukaart' met het ondersteuningsaanbod vanuit Rutgers WPF en uitnodiging voor deelname aan kennisatelier. Het ondersteuningsaanbod wordt eind 2013 - op basis van de inzichten uit de implementatie impuls - aangescherpt. Het ondersteuningsaanbod bestaat in ieder geval uit:

- . een workshop/ training visie ontwikkeling voor docenten en management
- . een training in het werken met 'Juf, doet u ook aan seks?'
- . een basistraining 'relationele en seksuele vorming op het basisonderwijs', inclusief het geven van voorbeeldlessen door ambassadeurs
- . een bijdrage aan een symposium of themadag voor studenten over het thema relationele en seksuele vorming
- . een begeleidingstraject voor de implementatie van een doorlopende leerlijn, inclusief het ontwikkelen van een visie voor docenten en management

5. Evaluatie en monitoring

De ervaringen, implementatietips en aanbevelingen voor andere pabo docenten worden inzichtelijk gemaakt op www.seksuelevorming.nl. Hierbij valt te denken aan: veel gebruikte werkvormen, belangrijke onderwerpen, tips voor het creëren van draagvlak, tips voor inpassing binnen bestaand onderwijs, etc. Ook wordt met behulp van Google analytics het bezoek van het digitale lespakket op seksuelevorming.nl in kaart gebracht. Het relatiebestand met gebruikers wordt tevens bijgehouden.

6. Aanpassingen digitale lespakket

In januari 2013 zijn reeds een aantal aanpassingen doorgevoerd. Gebruikerservaringen en nieuwe inzichten zullen steeds tot aanpassingen in het digitale lespakket leiden.

7. Lespakket beschrijven voor CGL databank

In 2013 is er gewerkt aan een interventiebeschrijving van het lespakket voor de CGL databank, zodat het lespakket ook via die weg ontsloten wordt voor gebruikers. In 2014 wordt het ingediend, met een procesonderzoeksrapport.

Om gebruik van het lespakket drempelvrij te maken is het voor alle pabo's en pabo-docenten in Nederland makkelijke online en bovendien gratis verkrijgbaar is.

4.7 Kosten

Het gebruik van 'Juf, doet u ook aan seks?' is gratis.

5. Onderzoek naar praktijkervaringen

Er zijn twee onderzoeken gedaan naar het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?'. Een pre-test na de ontwikkeling van het lespakket en een gebruikers- en procesonderzoek na implementatie van het lespakket.

Pretest in 2012

A. Knoppert, T., Cense, M., Maris, S. & Goenee, M. (2012)

B. Deze pretest diende om te achterhalen of de lesmodules effectief zijn en of ze geschikt zijn voor gebruik en implementatie op pabo's. Dat betekent dat de pretest informatie moest opleveren over de effectiviteit, het gebruik en de implementatie van het lespakket. De lesmodules zijn uitgetest op vijf pabo's om inzicht te krijgen in hoeverre het ontwikkelde lesmateriaal geschikt, effectief, aantrekkelijk, relevant en bruikbaar is voor pabodocenten en studenten. Acht docenten hebben deelgenomen aan de pretest.

C. De uitkomsten van de pretest waren positief. Het lespakket sluit goed aan bij studenten en docenten van de pabo. De docenten gaven aan het prettig te vinden om met het nieuwe lesmateriaal te werken. Studenten waren volgens de docenten goed gemotiveerd om aan de lessen deel te nemen en laten op alle modules positieve veranderingen zien op gebied van hun beroepshouding en eigeneffectiviteit. Studenten hebben na het gebruik van het lespakket een positievere houding ten opzichte van het lesgeven over relationele en seksuele vorming in groep 1 t/m 6, wat nogal eens op weerstand bij docenten in het basisonderwijs stuit.

Wat verder opvalt, is dat het leereffect dat studenten laten zien verder reikt dan het alleen het thema van de module dat uitgevoerd is. Studenten kregen een veranderde beroepshouding en meer vertrouwen in het eigen kunnen op alle thema's ongeacht welke module de leerlingen volgden.

Gebruikers- & procesonderzoek in 2014

A. Dalmijn, E.W., Cense, M. & Maris, S. (2014)

B. Dit onderzoek betreft een gebruikers- en procesonderzoek naar het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?'. Het doel van dit onderzoek was om het gebruik van het lespakket, de tevredenheid met het lespakket en factoren voor inbedding en implementatie van het lespakket in kaart te brengen. Aan dit onderzoek hebben 24 pabo-docenten, 66 pabo-studenten en 9 coördinatoren/vakdocenten deelgenomen. De studenten en docenten hebben een vragenlijst over het lespakket ingevuld. De coördinatoren zijn telefonisch geïnterviewd over de inbedding en implementatie van het lespakket op pabo's .

C. Uit het onderzoek blijkt dat docenten zeer tevreden zijn met het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?'. Zij geven aan dat zij het lespakket duidelijk en volledig vinden en het voldoet aan hun verwachting. Het merendeel van de docenten gebruikt verschillende onderdelen uit verschillende modules van het lespakket. Naast de positieve beoordeling van het lespakket komen docenten met een aantal aanbevelingen door de toekomst. Een aanbeveling is om meer beeldmateriaal bij de casussen toe te voegen. Zo hebben de studenten meer afwisseling tussen tekst en beeld wanneer ze met deze werkvorm aan de slag gaan. Ook blijken sommige links niet meer goed te werken dus dienen deze vaker gecheckt te worden. Een laatste aanbeveling met betrekking tot de inhoud van het lespakket is om een voorbeeld les aan de handleiding toe te voegen met verschillende opdrachten en onderdelen uit het lespakket. Docenten die weinig ervaring hebben met het samenstellen van een RSV les krijgen zo een idee van hoe ze het kunnen aanpakken.

Ook de studenten geven de lessen uit het lespakket een positieve beoordeling. Ze vinden de lessen leerzaam, begrijpelijk, interessant en belangrijk voor hun (toekomstige) werk. Ook geven ze aan dat de lessen aansluiten op de praktijk van de basisschool. Met betrekking tot de taakopvatting en de eigeneffectiviteit naar voren dat studenten de verschillende RSV taken zien als behorende tot hun taken als (toekomstige) leerkracht. Daarbij geven de studenten aan dat zij voldoende vertrouwen in

hun eigen capaciteiten hebben (eigeneffectiviteit) om deze taken in de praktijk goed uit te kunnen voeren. Het is opvallend dat de studenten aangeven het idee te hebben alle taken met vertrouwen te kunnen uitvoeren aangezien zij nog weinig ervaring hiermee hebben in de praktijk. Voor de inbedding komen als relevante factoren naar voren: het waarborgen van voldoende prioriteit/tijd, het toekennen van studiepunten, de rol van koplopers en hun overdracht naar anderen en de borging in beleid. Deze ingrediënten zijn nodig om RSV structureel een plek te geven binnen het onderwijs op de pabo's. De algemene deler bij deze factoren is dat er vanaf bestuurlijk niveau op de pabo draagvlak moet zijn en het belang van RSV top down wordt erkend. Relationele en seksuele vorming is een van de vele belangrijke onderwerpen op de pabo. Het is daarom onrealistisch om te verwachten dat RSV als zelfstandig vak een grote plaats krijgt in de curricula van alle pabo's in Nederland. Er valt winst te behalen door het thema onder te brengen en een vaste plek te geven onder een bredere paraplu. Welke hiervoor het meest geschikt is, zal per PABO verschillen. In elk geval zijn er raakvlakken met de vakgebieden pedagogiek, Natuur & Techniek en Mens & Maatschappij. Er zijn vanuit dit onderzoek een tweetal aanbevelingen te formuleren om RSV beter ingebed te krijgen op pabo's: 1. De eerste aanbeveling is dat er meer prioriteit wordt gegeven aan het vak RSV op de pabo vanaf bestuurlijk niveau. Door draagvlak van bovenaf kunnen docenten en curriculumcoördinatoren daadwerkelijk tijd vrij maken voor RSV en het vak inpassen in het rooster en hun werkzaamheden. Een belangrijke rol is hier weggelegd voor een curriculum coördinator, welke het belang van RSV onderkent. 2. Een tweede aanbeveling is om een aantal good practices met betrekking tot het inbedden van RSV op de pabo toe te voegen aan de handleiding. Deze good practices dienen als voorbeeld en inspiratie voor andere pabo's van hoe het thema kan worden ingebed in een vak of verschillende vakken.

6. Onderzoek naar effectiviteit

6.1 Onderzoek in Nederland

Er is nog geen uitgebreid onderzoek gedaan naar de effectiviteit van het lespakket 'Juf, doet u ook aan seks?'.

6.2 Onderzoek naar vergelijkbare interventies

Op het gebied van materiaal voor de pabo is er naast het lespakket "Juf, doet u ook aan seks?" alleen de pabo lesmodule "Homolesbi op school" over seksuele diversiteit. Voor zover bekend is er geen onderzoek gedaan naar de effectiviteit van de lesmodule "Homolesbi op school".

Er zijn geen buitenlandse interventies bekend die aankomende docenten voorbereiden op het behandelen van het thema seksualiteit en relaties. Ook zijn er geen buitenlandse onderzoeken te vinden naar de effectiviteit van het voorbereiden van leraren op het geven van lessen over seksualiteit en relaties.

7. Overige informatie

7.1 Ontwikkeld door

Rutgers WPF

8. Aangehaalde literatuur

Bagchus, L., Martens, M. & van der Sluis, M. (2010). Relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs: een effect- en procesevaluatie van de lespakketten 'Relaties & seksualiteit' en 'Lekker in je vel'. ResCon, research & consultancy, Amsterdam.

Bos, H., & Ruyter, D. de, (2009). Kinderen, jongeren, seksualiteit en opvoeding. Pedagogiek, 29 (1), 3-9.

Brug, J., van Assema, P. & Lechner, L. (2010). Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering. Assen: Van Gorcum.

Breeman, L., Wit, J. de & Woertman, L. (2006). Jongeren en hun seksuele zelfbeeld. SoaAidsMagazien; 3, 4.

Dalmijn, E., Cense, M. & Maris, S. (2014). Gebruikers- en procesonderzoek 'Juf, doet u ook aan seks?'. Lespakket relationele en seksuele vorming voor de pabo. Utrecht: Rutgers WPF.

Delfos, M.F. (2000). Luister je wel naar mij? Gespreksvoering met kinderen tussen vier en twaalf jaar. Amsterdam: SWP.

Delfos, M.F. (2004). Seks, moet je daarover praten? De wereld van het jonge kind, december, 117-120.

Dijk, L. van, Maris, M. & Vlucht, I. van der (2010). Evaluatie 'Week van de lentekriebels' van de deelnemende scholen in 2010. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

Dijk, L. van, Maris, M. & Vlucht, I. van der (2010).Evaluatie 'Week van de lentekriebels' rapport GGD-en. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

Dijk, L. van, Maris, M. & Vlucht, I. van der (2011).Resultaten evaluatie 'Week van de lentekriebels 2011'. Utrecht: Rutgers WPF.

Donaldson, M. (1979). Children's Minds. New York: Norton.

- Dunlap, J.C. (2005). Problem-based learning and self efficacy: How a capstone course prepares students for a profession. *Educational Technology Research & Development*, 53 (1), 65-85.
- Goenee, M., Reitzema, E. & Vlugt, I. van der (2012). Resultaten evaluatie 'Week van de lentekriebels 2012'. Utrecht: Rutgers WPF.
- Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005). Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005. Eburon, Delft.
- Kelchtermans, G. (1996). Leerkrachten en hun loopbaanverhaal: Het biografisch element in het denken en doen van leerkrachten. *Mensenkinderen*, 11 (3), 9-14.
- Moust, J. & Schmidt, H. (1991). Probleemgestuurd leren: een krachtige leeromgeving. *Velon Tijdschrift voor Lerarenopleider*, 16 (4), 40-55.
- Nikken, P. (2002). Seks in de media en kinderen. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Rutger Nisso Groep (2009). 'Juf, wat is pijpen?', vooronderzoek naar relationele en seksuele vorming op pabo's, met medewerking van K. Peerdeman en A. van Wijk (interne publicatie. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Rutgers WPF (2011). Teach what you preach. Verkenning relationele en seksuele vorming op pabo's. Utrecht: Rutgers WPF.
- Thompson, s. (1990). Putting a big thing into a little hole: Teenage girls' accounts of sexual initiation. *The Journal of Sex research*, 30, 18-26.
- Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek*, 29 (1), 45-77.
- Schmidt, H.G., Rotgans, J.I. & Yew, E.H.J. (2011). The proces of problem based learning: what works and why. *Medical Education*, 45, 792-806.
- Watkins, T.J. (1997). Teacher communications, child achievement and parent traits in parent involvement models. *Journal of Educational Research*, 91 (1), 3-14.
- Zijderveld, T. (2011). Onderzoeksverslag: Relationele en seksuele vorming van basisschoolleerlingen. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Zwiep, C.S. (2008). De seksuele opvoeding van jonge kinderen. Ervaringen van moeders en leidsters. Fonds voor wetenschappelijk onderzoek Seksualiteit en Pegagogisch Projectbureau Kind&Zo.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB) en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

